

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Василь Стус

**НЕМА
КАЙДАНІВ,
ЩОБ ТВІЙ ДУХ
ЗДУШИТИ**

ДУХ І ЛІТЕРА

Київ – 2023

УДК 821.161.2

С88

Упорядкування: *Дмитро Стус*
Передмова: *Мирослав Маринович*

Василь Стус

С 88 Нема кайданів, щоб твій дух здушити // Упорядник
Дмитро Стус, передмова Мирослава Мариновича. –
К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. – 300 с.
ISBN 978-966-378-965-1

Кожне вибране Василя Стуса – особливе. До книги з військової бібліотеки увійшли твори боротьби та нескореності, людської та національної самоповаги та особистісного самовдосконалення, що переростає в «квітування», тобто життя для і заради інших.

Василь Стус вважав справжнім життям лише таке, яке твориться людиною на межі можливостей. В часи Василя Стуса так жила лише «малесенька щопта», яка сьогодні перетворилася в нескорений народ. Ця книга для людей, які творять історію своєї Вітчизни тут і тепер.

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Видання стало можливим за підтримки родини
Ольги та Андрія Анісімових, а також Олексія Жадейка

УДК 821.161.2

ISBN 978-966-378-965-1

© Дмитро Стус
(упорядкування), 2023
© Мирослав Маринович
(передмова), 2023
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

ЗМІСТ

Мирослав Маринович.

Не набратися скверни 14

Дмитро Стус.

Долі, які обирають нас 18

Зі збірки «Зимові дерева»

Двоє слів читачеві 38

«Куріють вигаслі багаття...» 40

«Безсонної ночі» 40

«Осліпле листя відчувало яр...» 41

«Учора, як між сосон догоряв...» 42

«Мені здалося – я живу завжди...» 44

«А скажи – Модільяні був ідіот?...» 45

«Присмеркові сутінки опали...» 46

«Отак живу: як мавпа серед мавп...» 47

«Накликання дощу» 47

«Утекти б од себе геть світ за-очі...» 48

«Костомаров у Саратові» (цикл)

I. «За роком рік росте твоя тюрма...» 49

II. «Живі – у домовині. Мертві – ні...» 49

III. «Світ – тільки свист мигтючий...» 50

IV. «Задумалася свічка...» 50

V. «Але хто поверне...» 51

VI. «Не побиваюсь за минулим...» 53

VII. «Незграбно ворон кружеля...» 54

«Минає час моїх дитячих вір...» 55

«Сто років, як сконала Січ...» 55

«Звіром вити, горілку пити...» 56

«Дажь нам, Боже, днесь!...» 57

«Останній лист Довженка» 57

Зміст

«Не можу я без посмішки Івана...»	58
«У Мар'їнці стоять кукурудзи...»	60
«Зимові дерева»	61
«Я марно вчив граматику кохання...»	61

«Дещо з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьогодишнє буття».....	63
«Пам'ятка для українського борця за волю».....	84

Зі збірки «Веселий цвинтар»

«Мені здається, що живу не я...».....	86
«Тато молитесь Богу...»	86
«Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті...»	87
«Я йшов за труною товариша й думав...»	88
«Попереду нарешті порожнеча...»	89
«Колеса глухо стукотять...»	90
«Так явно світ тобі належать став...».....	91
«Утрачені останні сподівання...»	91
«То все не так. Бо ти не ти...»	91
«Досить крові, – продекламував кат...».....	92

Зі збірки «Час творчості»

«Напевне, так і треба...».....	93
«Яке блаженство – радісно себе...».....	93
«Оце твоє народження нове...».....	94
«Ну й сон – нападати не хоче...»	94
«Блажен, хто тратити уміє...»	95
«Скажи ім'я своє, поете...»	95
«Чи витримаєш ти найтяжчий іспит...».....	96
«Мов лебедина, розкрилила...»	97
«Вимріяна і жива донині...»	97

«У темінь сну занурюється шлях...»	178
«Там тиша. Тиша там. Суха і чорна...»	179
«Потрібен янгол помсти. Мій захисник...»	180
«Народе мій, коли тобі проститься...»	180
«Виснажуються надра...»	181
«Боже, не літості – лютості...»	182
«Зрадлива, зваджена Вітчизна в серці дзвонить...»	183
«Цей берег зустрічей – і не збагнеш...»	183
«Як вікна в позапростір, позачас...»	184
«М'яко вистелив іній...»	184
«На схід, на схід, на схід, на схід...»	185
«Цей біль – як алкоголь агоній...»	185
«Земля гойдається під нами...»	186
«Як хочеться – вмерти!...»	186
«Немає Господа на цій землі...»	188
«Те, що було за смертю, я пізнав...»	189
«Коли найперші сполохи світання...»	189
«Такий близький ти, краю мій...»	190
«І стало тихо, і святочно, й вічно...»	191
«Прощайте ви, чотири мури...»	191
«Ще вруняться горді Славутові кручі...»	192
«Калюжа, мов розчавлений павук...»	192
«І жайворони дзвонять угорі...»	193
«Заходить чорне сонце дня...»	194
«Блідава зелень молодих суріп...»	194
«Наснилося, з розлуки наверхлося...»	195
«Пришло – по зустрічі прощання...»	195
«Сповільнено твій час прозрінь...»	196
«Вглядаюсь в осінні стерні...»	197
«Коли б не ти – оця зима...»	197
«Ці сосни, вбрані в синій-синій іній...»	198
«Вона лежить, як зібгана вода...»	199

«Ми вже твої коханці, смерте...»	199
«Сховатися од долі – не судилось...»	200
«На золоту солону...»	201
«І пензель голосу сягає сфер...»	201
«На вітрі палає осика...»	202
«Ярій, душе! Ярій, а не ридай...»	203
«Який бездонний цей горішний сон!...»	204
«Плач, небо, плач і плач.	
Пролий невтримне море...»	204
«Між співами тюремних горобців...»	205
«Дозволь мені сьогодні близько шостої...»	205
«Зворохобилися айстри...»	207
«Горить сосна – од низу до гори...»	208
«Місячне саяво лле...»	209
«І що кигиче в мертвій цій пустелі?...»	210
«За мною Київ тягнеться у снах...»	211
«Так хороше і моторошно так...»	211
«Світу – півдня і півночі...»	212
«Так ми відходимо, як тіні...»	212
«Як страшно відкриватися добру...»	213
«По голубих лугах, мов голуб...»	214
«Втечу од світу й дамся самоті...»	214
«Недоля вже нитку сувору снує...»	215
«Так і живи: шукай утрачене...»	216
«І ось воно: відбитком на воді...»	216
«Мені постав ти в доброті і гніві...»	217
«Немилосердно нас об вічність б'ють...»	217
«У цьому полі, синьому, як льон...»	218
«І стрілку смерти відведем назад...»	219

«Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі»	220
---	------------

Лист до дружини та сина від 1 червня 1981 р.	224
Редіард Кіплінг. «Синові» («If»).....	229
Вірші 1980-1983 років	
«Довкола стовбура кружляємо...».....	232
«Ковчег твій – це похмурий саркофаг...».....	233
«І знов Господь мене не остеріг...».....	233
«Золотокоса красуня...».....	234
«З таборового зошита».....	236
Лист до дружини від 1 серпня 1984 р.	258
Р.-М.Рільке. «Орфей. Еввідіка і Гермес» (фрагмент).....	259
Дмитро Стус. Епілог.....	262
Хроніка протистояння.....	287

НЕ НАБРАТИСЯ СКВЕРНИ

Задум видавництва «Дух і Літера» видати у форматі «захалавної книжечки» спершу Шевченкового «Кобзаря», а тепер і збірочку віршів Василя Стуса – в саму «десятку». Нам ніколи не забути неймовірне враження, коли на Майдані Сергій Нігоян читав Тарасове «Борітеся – поборе, вам Бог помагає...». Шевченко почувався на Майдані як удома – відчувається він так само і в окопах нинішньої війни. Так само вдома відчувається і Стусова душа поміж блокпостами його рідної Донеччини – серед тих, хто готовий повторити його власні слова:

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест.

Бо є велика різниця між прагненням жити і страхом смерті. Бо той, що хоче жити, але не боїться смерті, твердо знає:

Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся до життя.

Тому це правильно, що ця «захалавна» Василева збірочка призначена передусім для наших воїнів-захисників. Я й намагатимусь дивитися на неї передусім їхніми очима – якщо вони пробачать мені цю претензію тилового пенсіонера. Бо не в тому суть, що Василь Стус, «єдиною зброєю» якого було Слово, промовлятиме до воїнів із автоматом в руках. Вся суть у Василевих словах, винесених у назву цієї збірки: «Нема кайданів, щоб твій дух здушити». Як нема такої зброї, яка здатна здушити сьогодні дух українського воїна. Ним він і переможе.

Та попри силу того духу кожен воїн залишається людиною, а тому шукає собі в окопі якогось куточка, в якому бодай на мить знайде те, що майже немислиме на фронті:

приватність. Стус і тут присяде до нього зі своїм вистраж-
даним розумінням:

Ти весь – на бережечку самоти,
присмоктаний до туги, ніби равлик,
від вибухлої злості занепалий,
не можеш межі болю осягти.

Звичайно, нинішній час різоче відрізняється від Василе-
вого – бодай тому, що вже не «горстка нас. Малесенька щоп-
та». Своєю кагебістською інтуїцією путін відчув, що вони
втратили час і дали «бандерівським сходам» масово проро-
сти. Сьогодні кремлівській банді протистоїть уся країна. Про-
те лише воїн своїм уважним оком під час відпустки помічає,
що наче вся країна воює – та не вся. І спересердя також кине:

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюбів, чорт би вас побрав.

У багатьох випадках цей докір буде несправедливий, і
я, де можу, остерігаю наших воїнів від пастки такого жалю.
Але й мені не слід впадати в пастку осуду, бо піди, розум-
нику, та й посиди під обстрілами в розкислому окопі по
коліна у воді...

Знайшов я у цій збірочці відповідь на питання, яке
мучить сьогодні всю Україну: звідки взялася та неймовір-
на жорстокість катів Бучі й Ірпіня, Маріуполя й Харкова?
А відповідь – у процитованому Стусом спогаді Олександра
Довженка:

Прийшов до мене герой-партизан з вчителів. Вихва-
лявся, як легко і приємно йому вбивати людину, коли
вона ворог. «Нічого не стоїть. Скільки завгодно. Од-
ного націоналіста я повісив вниз головою, і палив на
повільному огні, і різав з нього шмаття м'яса». Я трохи
не спитав його: і жарив теє шмаття і глитав?..

ДОЛІ, ЯКІ ОБИРАЮТЬ НАС

Лише 33 роки тому на майдані перед аеропортом «Бориспіль» кілька тисяч людей зустрічали приліт літака «Пермь – Київ», який мав повернути до України тіла людей, які загинули в уральському таборі ВС-389/36, відстоюючи право бути собою, а значить і право своєї батьківщини жити так, як хочуть жити її люди.

Тоді, ввечері 18 листопада 1989 року вперше нікого не били за національні прапори, а саме перепоховання Юрія Литвина, Олекси Тихого та Василя Стуса перетворилось на містерію подолання кількадесятилітнього страху, який змушував багатьох втрачати людську та національну гідність.

Потім страхи ще поверталися. Але сьогодні, коли закінчується рік російсько-української війни, попри втрати і труднощі, ми впевнено можемо твердити: ми всі – вся Україна – подолали страх перед Росією і невіру у власні сили.

Ми можемо.

Ми повинні спробувати і зобов'язані перемогти.

І 24 лютого 2022 року люди України прийняли виклик долі: коли в них не вірив весь світ, вони спромоглися на відсіч тирану, який захотів відібрати у них священне право жити так, як вони того хочуть.

І світ був здивований – стійкістю, впертістю і любов'ю, які виявляли українці, захищаючи право бути собою і своєю землею.

Думаю, ні, навіть певен, що для Василя Стуса та сотень його товаришів і побратимів, таке єднання народу є найкращою пам'яттю, адже дерево їхнього народу відродилося і збирається квітнути.

* * *

Куріють вигаслі багаття,
собаки виють до зірок,
а в річці місяць, мов латаття,
доріс до повні і розмок.

І в ргутній спеці фіолету
він невимовне довго чез,
лишившись тільки для прикмети,
як цятка сяєва небес.

Самотність аркою провисла
над райські кущі в пригри снів.
Шукай по них щасливі числа,
так, як раніше ти умів:

той день, як від земної тверді
найперше сонце відійшло,
і той, що мітить знаком смерті
ще нерозгадане число.

А ти іще посередіні,
ще посередіні – твоє.
Отож, радій вечірній днині,
допоки в ребра серце б'є.

ІХ. 1967

БЕЗСОННОЇ НОЧІ

Думи визбираю, мов зерня,
ніби стернями колоски.
Колять сльози. Колючі сльози.
Остюками – в очах.

Нема кайданів, щоб твій дух здушити

* * *

Отак живу: як мавпа серед мавп
чолом прогрішним із тавром зажури
все б'юся об тверді камінні мури,
як їхній раб, як раб, як нищий раб.
Повз мене ходять мавпи чередою,
у них хода поважна, нешвидка.
Скажитесь легше, аніж будь собою,
бо ж ні зубила, ані молотка.
О Боже праведний, важка доука –
сліпорозродним розумом збагнуть:
ти в цьому світі – лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть.

X. 1968

НАКЛИКАННЯ ДОЩУ

Трипільських сонць шалена коловерть
волого ллється у трипалі руки
богів поганських. Спепелілі круки
розлітані круг вагрища пожегтів.
Волів і коней на кострі димлять
патрошені гніді і круглі туші,
і лопаються лунко, як гладушики,
обезголосені тіла закланні.
В гінких руках мовчазних рожаниць
високі чари, димом прокіптявілі.
І рветься зойк, високий до нестями,
тугими борлаками кобилиць.
Кружляє вагрище в рухливім колі чар,
простерті чари вкручуються в простір,

Василь Стус

Як, скажи, до тебе я вернуся?
Сном? Явою? Мертвим чи живцем?
І до кого словом обронюся
зболеним? Перед чийм лицем
я тоді повідаю про долю –
ту, що, ніби зашпори, зайшла
в душу. Але кожну – славословлю.
Ти страждала? Отже, ти жила.

25.1.1972

* * *

Гаряча ложка юшки – як молитва:
прозоре тіло миттю освіжить
і дух зогріє. Ніби лезо бритви,
той відігрітий дух в мені іскрить
і ловить сонця радісну порошу,
сріблішає, світлішає, стає
на рівні горя. Боже, дуже прошу –
не забери од мене, що моє,
і не додай того, чого не праг я,
що залишає в серці чорний шрам.
Зігрітий дух шумує, наче брага,
і прагне йти у вічність – напролам.

26.1.1972

* * *

Вік би не бачити й не чуть
про тебе, скрипко чорна,
а вірші йдуть, і йдуть, і йдуть,
неначе кров із горла,
і пахнуть рутою, котра
уже напівзабута,

ЗАЯВА ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР ПІДГОРНОМУ

Сьогодні, в річницю підписання Прикінцевого Акту Гельсінської наради, я оголошую політгололівку, запрошуючи Вас згадати про існування в СРСР ганебного для всякої країни інституту політв'язнів, до числа котрих я маю честь належати.

Я запрошую Вас подумати, чому нас, українських патріотів, тримають на особливому, голодоморному пайку, примушуючи до думки, що процес добровільного самозникнення одного з найбільших слов'янських народів – це не геноцид. Добровільний геноцид – це нова форма геноциду, можливо, найбільш небезпечна, бо «добровільність» засвідчує одвічність гніту. Це розуміє всякий, хто не боїться розуміти, хто не засліплений страхом перед катастрофічністю реальності, створеної примусом.

Я запрошую Вас подумати над тим, чому ми так мислимо, хоч пам'ятаємо, що за нами стоять тіні мільйонів та й ще мільйонів українців, що їх знищено в тюрмах і таборах, розстріляно в роки війни, виморено голодом 1933 року, заховано в засланчі нетрі у післявоєнний час.

Я запрошую Вас подумати над тим, чому ми заздримо політичній погоді навіть таких країн, як Іспанія й Чілі, де відлига стає чимраз виразнішою.

Сьогодні, як і колись, я вимагаю судити організаторів і виконавців репресій на Україні – судити їх як ворогів українського народу та його культури, як злочинців проти людяності. Свободу радянським політв'язням! Винних за репресії – до відповідальності!

Василь СТУС

I.VIII.76

Нема кайданів, щоб твій дух здушити

* * *

За мною Київ тягнеться у снах:
зелена глиця і темнава червінь
достиглих черешень. Не зрадьте, нерви:
попереду – твій крах, твій крах, твій крах.
Лежить дорога – в вікових снігах,
і простори – горбаті і безкраї
подвигнуть розпач. О, мій рідний краю,
ти наче смертний посаг – в головах.
І сива мати височіє в снах.
Рука її, кістлява, наче гілка
у намерзі. Лунає десь гагілка
і в сонці стежка. Йї тупіт у степах.

* * *

Так хороше і моторошно так:
шаріє повечір'я, мов підпалок.
І звідти голосіння в кілька сталок
обволікає тугою байрак.
Тонкі, високі, сині голоси
дивочними подобами світають.
Глухонімі безгубо промовляють,
що може здатися на всечаси.
Покірні вітру, нахлюпи щедрот
з убогого жебрацького бенкету,
відвирувавши, котяться у Лету,
в таночок взявши кривних і заброд.

З ТАБОРОВОГО ЗОШИТА

ЗАПИС І

Отож, п'ятого березня я прибув на Колиму. Позаду залишилося 53 дні етапу, майже два місяці. Згадую камеру челябінської тюрми з натовпами тарганів по стінах; надивившись на них, я чув, як свербить усе тіло, і потім – новосибірська пересилка, перебута разом з В. Хаустовим, страшна іркутська тюрма – мене вкинули в камеру з бічачами-аліментщиками: вошиві, брудні, отупілі, вони розносили дух периферійної задушливої волі, від чого хотілося вити вовком: виявляється, і так можна жити, і так мучитися тюремною скрутою. П'яні наглядачі Иркутська – ніби вихоплені з когорта жандармів-самодурів часів Миколи I чи Олександра II. Один з них мало не побив мене за те, що я сказав уголос про його бруталне поводження. Нарешті, Хабаровськ, і по тому – пасажирський літак, де вільні й не-вільники розділені рядами крісел: тут уже соромитися нікого. Мене скували наручниками із якимсь рецидивістом, і так ми перебували дві години льоту.

Аж ось і Колима. Холодне низьке небо, маленька тюрма на якомусь вигоні, порівняно добра страва і тепла тьмяна одиночка. Після прожарки можна було терпіти свій одяг. Викликав начальник тюрми: він нібито ніколи не бачив політв'язня.

За кілька днів воронок з буржуйкою всередині докинув мене до Усть-Омчуга. Це 400 кілометрів од Магадана. Кинувши до камери КПЗ і протримавши кілька днів, мене викликали до начальника міліції Переверзева, і той заявив, що працюватиму я на рудні ім. Магросова шахтарем, житиму в гуртожитку в кімнаті ч. 6, а що я поскаржився на нездоров'я, то обіцяв показати лікарям. За яких 20 хвилин мене оглянули лікарі; всі заявили, що я здоровий.